

FTAMP 17.07.51.

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-13>

Солтанаева Е.М.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Алматы, Қазақстан

E-mail: gulkataim@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8273-3571

ҚАЛИХАН ЫСҚАҚ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ПОРТРЕТ ПОЭТИКАСЫ

Аңдатпа. Мақалада портрет түрлері мен оның қызметі Қалихан Ысқақ шығармашылығы мысалында қарастырылады. Жазушы портреттеріне тән шығыстық метафоризм, образдың портреттік кескіндемесіндегі оқырманға визуалды елестетуге мүмкіндік беретін индивидуалды детальдер секілді сипаттар сараланады. Қ.Ысқақ портреттерінің көбінде образдың сырқы бітімі мен ішкі характердің жымдасқан байланысы бар екені анықталады. Кейбір шығармаларында кейіпкердің портреттік суреттемесіндегі индивидуалды деталь оның ұдайы сипатына айналып, осы қасиетінен оқырман жазбай танып отыратыны, ал кейбір образдардың кескін әлпетіндегі басты ерекшеліктер синекдохалық атауларға ұласатыны мысалдармен дәйектеледі.

«Ақсу – жер жәннаты» романындағы оқырман интригасын тудырушы мотивтік қайталаулар, яғни бас кейіпкер Бекеттен әкесінің жайын сұраушылардың оның «әлі әтір сасып жүргендігін» сұрауынан, бұл жақтағы адамдардың қабылдауындағы әкесінің перцептивті образы азаматтық істерімен емес, тек әтір иісімен есінде қалуынан күдікті ойларды туындатып, өз зерттеулерін жүргізуіне түрткі болады. «Әтір мұңкіген қодас жалды, теке көз Есімханның» портреттік суреттемесі арқылы тұлға бойындағы ерекшеліктің семиотикалық таңба дәрежесіне көтерілуі, символдық мән үстелу жолдары талданып көрсетіледі. Әтір иісінің оқырманды қызықтырып, интригаға салуы, әтір сөзіне акцент берілуі, әтір сөзімен берілетін астарлы мағына ашылады. Әтір – белгі, таңба екені айқындалады. Яғни, жалпы алғанда жағымды мағынадағы әтір сөзі керісінше романдағы халық басынан өткерген ең қиын драмалық жағдаймен, тіпті сұрқиялық категорияларымен байланысы зерделенді.

Ауыспалы мағынада мәтін астарынан әтірдің – бүркеншік, қалқа, маска іспетті екендігі, яғни сөзінің сасығын, ісінің пасығын, ішкі ойының арамдығын жасыру үшін қолданылатын құрал ретінде жазушы ұтымды пайдаланғаны ашып көрсетіледі. Осылайша, Есімхан өзінің шіріген ісінің сасық иісін шығармай, бүркемелеу үшін әтірді қолданады деген мәтін астарындағы метафоралық ой айқындалады.

Мақаланың қорытынды бөлімінде мынадай түйіндеулер жасалады: портреттік суреттеуде жазушының дара стилі де танылған; жазушы оны әрдайым жетілдіре дамыту арқылы жазу мәнерінің қағидасына айналдырған; Қ.Ысқақ шығармашылығында жорамал портрет жоқтың қасы; жазушы портреттері алуан түрлі тәсілдерді қолдануымен ерекшеленеді, атап айтар болсақ, кейіпкердің сырт келбетін толық келтіру де, бірер көзге бірден ілігетін белгісін атап өту де, портретті түрлі жағдайда қайталап, әрбір қырынан толықтырып отыру да, бет жүзіндегі, денесіндегі ерекшеліктерді екінші адамның көзімен бағалату да, сол бағалау арқылы лақап ат қою да кезігеді. Қаламгердің портрет жасаудағы ерекшелігі ретінде символдық мән үстеу, заттық, семиотикалық таңбалық мағына жүктеу тән екенін айқындалдық.

Кілт сөздер: портрет, перцептивтік образ, характер, символдық мағына, метафоралық ой.

Кіріспе. Әдеби шығармадағы портрет – сыртқы келбетін сипаттау арқылы образды танытудың құралы. Портрет көркем мәтіннің идеялық-эстетикалық құрылымында өзіндік қызметтер атқарып, әр түрлі мәнге ие болатыны белгілі. Сол себептен зерттеушілер оның түрлерін ажыратып қарастырады. Туындыға портреттік телімдерді

енгізудің өзіндік ерекшелігіне орай экспозициялық, лейтмотивтік түрлері ажыратылса, адам болмысын қимыл–қозғалысымен бірлікте алуына байланысты статикалық, динамикалық деп жіктеп, ішкі мазмұнына қарай гротескілік, ішкі, психологиялық, идеалдаушы портрет секілді түрлерге, ал жазушының портрет жасау тәсіліне қарай екі жақты портреттеу, контрастілік, сәйкестендіруші портрет, жорамал секілді түрін айқындайды. Сондай-ақ көркемдік әдістер мен әдеби бағыттарға, жанрлық түрлерге қарай портрет түрлерін ажырату қалыптасқан.

Зерттеу әдістері мен материалдар. Әдебиеттану тарихында портреттің көркем образ сипатын жеткізудегі ерекшелігі туралы біршама еңбектер бар. Әдебиеттің теориялық мәселелерін қарастырған еңбектердің көбі бұл тақырыптан айналып өтпеген. Орыс ғалымдары Г.Н.Поспелов, В.Е.Хализев, В.Савельева, Б.Галанов, Л.Абдуллина секілді ғалымдардың еңбектерінде көркем портреттің түрлі қырлары сөз болады.

Қазақ әдебиеттанушылары З.Қабдолов «Сөз өнері» еңбегінде әдебиеттегі портреттің өзге өнер түрлерімен салыстыра келіп, «сөз өнеріндегі портрет бір қалыпта қатып тұрып қалмайтын, өзгертін, қозғалатын жанды келбет, тірі кескін» дейді. Сондай-ақ портреттің авторлық баяндаумен астасқан үлгісін «Абай жолы» романынан мысалға алып талдап көрсетеді (Қабдолов, 1992: 352).

Теоретик-ғалым Б. Майтанов қазақ әдебиетіндегі портреттің құрылымын жеке тақырып ретінде бөлек алып қарастырған. Ол өзінің «Портрет поэтикасы» атты еңбегінде қазақ жазушыларының сомдаған портреттеріне тән ерекшеліктерге назар аударады. Мәселен, С.Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу», М.Мұқановтың «Ботакөз», З.Шашкиннің «Тоқаш Бокин» романдарындағы, Х.Есенжановтың «Ақ Жайық» трилогиясындағы портреттік телімдерді талдай келіп, топтық портрет, автопортрет, портрет-характер, психологиялық портрет секілді т.б. түрлерінің эмоционалдық-семантикалық мәнін ашып көрсетеді. Ғалым өз еңбегінде портрет түрлерін, оның психологизммен сабақтас сәттерін, этномәдени дәстүрдегі орнын қарастырған (Майтанов, 2006: 127).

Ал зерттеу нысанына алынып отырған Қ.Ысқақ шығармашылығы туралы әдебиеттанушы–ғалымдар, сыншылар З. Қабдолов, З. Серікқалиев, С. Әшімбаев, Т. Тоқбергенов, С.Жайлаубеков, Б. Ыбрайым, С. Асылбекұлы, Ә. Бөпежанова өз еңбектерінде жазушы шығармашылығының әр қырын қамтып, тілін, стилін, көркемдігін, образдар жүйесін сөз етіп, қазақ әдебиетінің өзекті проблемаларымен бірлікте алып қарастырды.

2007 жылы Р.Қ. Сабырбаева «Қалихан Ысқақов прозасы», 2009 жылы С.Ж. Тәттімбетова «Қ.Ысқақов шығармаларындағы **кейіпкер** бейнесінің лингвостилистикалық сипаты» атты кандидаттық диссертация жұмыстарында жазушының шығармаларын әрқайсысы өз нысаны тұрғысынан саралаған (Сабырбаева, 2007:125), (Тәттімбетова, 2009:24).

«Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жарық көрген 10 томдық «Қазақ әдебиеті тарихының» академиялық басылымының 9–томында филология ғылымдарының кандидаты Г.Балтабаева Қ. Ысқақтың прозалық туындыларын, аудармаларын, киносценарий, пьесаларын талдаған. Ғалым: «Жанр заңдылықтарын мейлінше меңгерген

драматург трагедияда бірегей композиция мен кейіпкерлер характерінің аса нәзік драмалық нақыштарын таба білген» деген қорытындыға келеді (Қазақ әдебиеті тарихы, 2005: 528).

Біз өз кезегімізде жазушының прозалық туындыларындағы портрет поэтикасын талдау барсында әдеби герменевтикалық, антропологиялық әдісті басшылыққа алдық.

Зерттеу нәтижесі. Зерттеу жұмысының нәтижесін әдебиеттанудың мәселелерімен айналысатын жоғарғы оқу орнының студенттері, магистранттар мен докторанттар, әдебиеттанушы мамандар пайдалануына болады. Сондай-ақ мектеп бағдарламасындағы Қ.Ысқақ шығармаларын оқытуда мұғалімдердің де қолдануына оңтайлы.

Талқылау. Қ.Ысқақ «Мұқтаждық па, жоқ әлде еліктеу ме?» атты сыни мақаласында 1960 жылдар әдебиетіндегі көптеген мәселелерді көтере отырып, бір-неше жас жазушылардың шығармашылығына талдау жасайды. Т.Әбдірахманованың «Әжемнің әңгімесін» қарастыра келе, мынадай сын айтады: «Ұзын–сонар әңгімеде тырнақ көбесіндей болса да, сол заманның көркем суреті жасалды ма тым құрыса? Жоқ. Жасалған жоқ. Кәрі әженің қат–қабат өмір жолының бір құрышы ашылды ма? Жоқ. Ашылған жоқ. Әріге бармайық, тіпті автор әжесінің портретін көз алдымызға (портреттік әңгіме де болады ғой) келтірді ме? Жоқ. Келтірген жоқ. «Шымылдық кезеңіне шығып» ап, айналадағы шексіз кеңістік пен көгілдір аспанға тамсана беруден, сұқтана беруден сурет тумаса керек» – дейді (Ысқақов, 1963:157). Осы үзіндіден сыншының көркем шығармадағы портреттің ролін жете түсінгені оның шығармадағы түрлі қызметтерін аңғара алғаны байқалады. Оның үстіне шығарма моноцентристік сипатта болған кезде әрине, портреттің маңызы зор екенін біліп, әдейі осыны түйткілді мәселе ретінде айтып отыр.

Қалихан Ысқақ жазушы ретінде өз шығармаларында портреттің небір тамаша үлгілерін тудырып, оны түрлі мақсатта жұмсай алған. «Ақсу – жер жаннаты» шығармасындағы Қарадиюдың мына портретіне зер салыңызшы.

«...Жалғыз көз шұнақ қара шалды қаталдығы мен қайтпайтын бірбеткейлігіне бола жұрт Қарадио деп атайтын. Мойын жоқ, көкіректей кеудеге қарбыздай домалантып қондыра салған қасқа бас, жүн-жүн қалың қабақтың астындағы оқырайған жалғыз көзі шынында да ертегінің диюын еске түсіретін. Жұдырығы тоқпақтай, ебедейсіз ұзын қолды, қотан аяқ, тоңқақ жүрісті қара шал, қарсы жолыққанда тарпа бас салатындай шүйлігіп тұрушы еді. Түріне қарамай өзінен басқа тірі пендені мәнсізбенбейтін, біреуге ишарат қылып дұрыс сәлем қайтарып көрген жоқ» (Ысқақ, 2013: 100). Мұнда тек портреттік сипаттау ғана емес, авторлық коментарийде қатар жүр. Сондай-ақ портреттік – салыстыру да сипатталған образды жанды етіп, оқырманға визуалды елестетуге көмек беріп тұр.

Немесе Мешелдің портретіне назар аударыңыз: «Мешел Жақыптың қыжырпасынан ырбалаңдап құтылдым деді. Табиғатына жазбаған шын күлкі қылғынса шығар ма, айыпқа жығылса да, арын төгіп, жарамсақтанғысы келсе де, ырбалаңдап, жәдігөйлене қалатын ежелгі ауруы. Сыңар көзі сайқалданып, сыңар беті қоламта қарыған көн терідей бырысып: құлдық, құйрығыңды жалайын деп тұрады да, қалған мүп-мұздай

сыңар көзі бүлк етпейтін бездей сыңар бет: жеті атаңның қақ басы деп балағаттап тұрғаны. Сырты жалқақ, іші мұз, жақынның қайғысын, жаттың қуанышын бөліп-жарып көрмеген безбүйрек, тексіз де бейшара адамның бәтуасыз арзан қылығы осы. Оның міне қашатын жалғыз аты да, айласы мен айбаты да осы өтірік күлкісі. Әйтеуір қасқа маңдайдан қақ жарылып, кегі мен жампоздығын қоса теңдеп жүретін бет-аузында жарым-жарты пейілге ғана сиятын жарымжан пенденің ғана суреті бар еді» (Ысқақ, 2013: 99). Мұнда адамның тек кескін-келбетін, дене бітімін ғана емес, оның сыртқы бітімі арқылы ішкі характерін, тұрақсыз психикасын танытады. Жазушы портреттерінде көбіне сырқы бітім мен ішкі характердің жымдасқан байланысын көруге болады. «Өтірік күлкі, бездей бет, сайқал көз» артына жасырынған түпкі ой, жымсықы ниет барлығы жазушы көзінен таса қалмай, айқындаушы эпитеттермен шебер жасалған. Портретті оқып отырған адамның жиіркенішін тудыратын эмоционалдық баға беру мағынаны аша түседі. Мешелдің сыңар бетіндегі эмоция мен екінші бөлігіндегі күйдің тура келмеуі шынымен қызық психикалық құбылыс. Осы арқылы жазушы кейіпкердің екіжүзділігін айқын көрсетеді.

«Қоңыр күз еді» повесіндегі Алтынның портреті де қазақ әдебиетіндегі ең бір сүйкімді, оқырманды сүйсінтетін портреттердің бірі. «Алтын жанымызға келді. Жалбырап бетіне түскен бір уыс самай шашын кейін серпіп тастады. Ай нұрына жүзі шағылысып, сопақша келген аппақ беті жалт етті. Қаны сыртына тепкен екі бетінің ұшындағы шұңқырына дейін анық көрінеді. Қаймақтай жұқа ерні әнтек жыбырлайды. Жаңа туған жарты айдай қиықша келген жіңішке қастың астынан мөлдіреген қарақат көздер төгілейін деп тұрған таңғы шық сияқты» (Ысқақ, 2013: 19). «Таңғы шық сияқты» деген поэтикалық теңеу Алтынның портреттік қасиетіндегі көзінің мөлдірлігін ғана емес, бір жағынан кейіпкердің сезімталдығын, сұлулығын, рухани кіршіксіз тазалығын, әдемілікке құштарлығын көрсетсе, екінші жағынан бұл жолдар әңгімелеуші кейіпкер Қасымның сезімін де байқатып, суретке экспрессивті-эмоционалды мағына береді.

Қ.Ысқақ шығармашылығында портрет кейде кейіпкердің әлеуметтік статусын көрсетіп, қоғамдық жағдаятынан, тіпті кәсібінен хабар береді. Мына «Тұйық» романындағы портреттік телімнен ұстаның типтік образы көзге бірден байқалады. «Қас-кірпігіне дейін қайрақтың шаңы, диірмен тасына жүрелеп мініп алып, сықсима шамның жалпылдақ сағымымен бедер соғып отыр. Бүкіл денесімен қопарыла бұрылатын мойыны тұтас шомбал аға қабағының астынан күжірейіп бір қарады да, кемігін қорыған төбеттей гүр ете қалды» (Ысқақ, 2013: 156).

Жазушының көптеген шығармаларында кейіпкердің портреттік суреттемесіндегі индивидуалды деталь оның ұдайы сипатына айналып, осы қасиетінен оқырман жазбай танып отырады. Мәселен, «Ақсу – жер жаннатындағы» қисық мұрынды Асекең, сарала қаптан суыр құлақшынды сап-сары, секпіл бет Ситан сыболыш, қодас жалды, текекөз Есімхан.

«Тұйық» романындағы портреттер де қырағы психологиялық талдаулардан туындағандай. Мысалы, «Қабырғадағы Төремұраттың суреті теріс төңкеріліп қалыпты. Тұрып барып оңтайынан қойды; жігіттің мұңлы жүзінде: бірде бетін, бірде ту сыртын беретін алдамшы дүние–ай деген өкініш бар секілді. Ертең саған

теріс айналмасына кім кепіл? » (Ысқақ, 2010:182) – деп жазушы фото портретті өмірді философиялық тұрғыдан түйсінтудің құралына айналдырады. Елеусіз портрет кейіпкер өмірінде болып жатқан құбылыстарды іштей пайымдауға жол ашады. Қажымұратты ұнатып қалған Зылиха өзінің бакилық болған күйеуінің портретін көргенде, одан жүзін тайдырып, одан именгендей оны теріс айналдырып қойған еді. Портретті көрген Қажымұрат оны қайта оң қаратып жатып оның мұңлы жүзін байқайды. Мұңлы жүз – символ. Алдамшы дүниеге деген көзқарас. Барлығы өткінші. Жазушы кейіпкерлердің келешек өмірін әдемі тұспалдаған. Ақыры Зылиханың да үміті ақталмады, алданғандай болды. Қажымұраттың да бағы ұзағынан болмады. Шынымен-ақ, өмір бірде бетін, бірде сыртын тосты. Шығарма басындағы елеусіз портреттік нышан шығарма аяғындағы көңіл-күйге, өкінішке мезгеу жасап, мәтін мазмұнына болжаушылық қызмет атқарып тұр.

Қажымұраттың шынайы болмысын ашып көрсету үшін жазушы портреттік телімдермен қоса түрлі адамдардың назарымен бағалаулар береді. Соның ішінде үлкен адамның кемтар «дүлей» деп кемсіте берген бағасымен қоса балалардың ойыны арқылы «Мен Қажымұрат аға боламын, мен Қажымұрат аға боламын» – деген таласы да беріледі. Мұнда ойын баласының бейсаналы түрде эстетикалық, адамгершілік идеалдарға ұмтылысы арқылы өмір шындығы барынша ашылып көрсетіледі. Осылайша, жазушы жанама мінездеулер де беріп отырады.

Жазушының көптеген шығармаларында образдың кескін әлпетіндегі басты ерекшеліктер синекдохалық атауларға ұласады да «Түбітсақал», «Қауғасақал» («Аюлыда адам да бар» повесінің кейіпкерлері), «Қиякмұрт» («Тұйық» романының кейіпкері), «Маймұрын» («Қоңыр күз еді» повесінің кейіпкері), «Сарыпұшық», «Бұқажан», «Сары бәйбіше» («Тұйық» романының кейіпкерлері) секілді образдар дараланады.

Кейде тұлға бойындағы ерекшелік семиотикалық таңба дәрежесіне көтерілетінін байқаймыз. «Ақсу – жер жаннаты» романыдағы бас кейіпкер Бекеттен әкесінің халін сұрағандар: «Қалай, әкең әлі әтір мұңкіп жүр ме? !» – дейді. Елдің осы айтқан сөзі Бекеттің құлағынан кетпей түрлі ой салады. Әтір сөзінің еш әбестігі болмағанымен, олардың айтпай іркіп қалып отырған жарым сөздерінен: «Әкенің жең-жағасынан әтір ғана емес, басқа да бір нәрсенің мұңкімесіне кім кепіл? » – деген ойға қалады Бекет (Ысқақ, 2010:91). Әтір иісі оқырманды да қызықтырып, интригаға салады. Жазушының әтір сөзіне акцент беріп отыруы тегін емес. Мұнда әтір – белгі, таңба. Ол нені білдіреді? Әтір сөзі дұрыс тіркесімде аңқуы керек. Ал жазушы сөйлемінде ол мұңкіп, жағымсыз мағынада келтіріліп отыр. Яғни, жалпы алғанда жағымды мағынадағы әтір сөзі керісінше романдағы халық басынан өткерген ең қиын драмалық жағдаймен, тіпті сұрқиялық категорияларымен байланысты екен. Авторлық теріс бағалаудың мәні осылай айқындалады.

Халық басына туған нәубетті қолдан жасаған негізінен елді басқарып жүрген шолақ белсенділердің бірі, Бекеттің әкесі – Есімхан. «Асу асудың ар жағына да, бер жағына да пулемет құрдырып, босқан ел шатқалға кіре бергенде орманға өрт қойдырып, ары қашқанды да, бері қашқанды да қорғасынның астына алды. Есімхандар жау түсіргендей, айдарынан жел есіп масайрады. Есіріктің қолынан оқ жұтқан бұрынғы екі болыс ел онан бетер үрікті: ит арқасы қиянның көк мұзына күл төсеп,

киіз төсеп, әйтеуір арғы бетке өтуге жанталасқан; күндіз қару асынғаннан қорқып, түнде қарайғаннан үріккен үрейлі қазақ сай-сала, жыныс-бытқылды сағалап, қашқын атанды» – делінген романда (Ысқақ, 2010:284). Адамын қырғанымен қоймай, бүкіл Қаратай елінің жылқысын тегіс жиып, оларды да атуға бұйрық берген кезде Шоңмұрын руы аузы дуалы қарт Сапаны алға сап, тілмаш қып оның ұлы Шерубай екеуін Есімханға жібереді. Есімханды алғаш көргендегі портреттік суреттемеден-ақ әтір мұңкуінің себебі ашылады. Бұл көрініс Шерубайдың назарымен сарапталған:

«...қодастың жалындай қобыраған шашын қолымен тарап, қызара бөрткен Есімхан төрдегі столдың алқымында алшыып отыр екен. Кішірейіп сәлемдескен Сапаның қолын зорға алды да, қолын ұсынған Шерубайға: «етігімді тартарсың?!» – деп аяғын көтерді. Қолында өлгісі келіп еді, амал жоқ ауыл итінің құйрығы қайқы екені есіне түсіп, өзін-өзі әрең тоқтатты. Сапаның алапесі жұғып қалатындай Есімхан алақанын одеколонмен шайып, тапаншасын суырып жанына қойды да, хром етігін жарқырата екі аяғын стол үстіне айқастыра тастады. Былғары күртені желбегей жамылып, сұр шалбар, сұр кительге сыймай отыр екен.

– Сайра – деп Сапаға отты көзін ата қарады.

– Шырағым, мен де ептеп, мал танитын адам едім, бұл жылқыда маңқа түгілі қыршаңқы да жоқ, текке обалына қалмаңдар, осыдан басқа айтарым жоқ – деп Есімханнан қайыр болмасын сезді ме, Сапа аялдамастан есікке бұрылды. – Мал ашуы, жан ашуы, ел бөрлігеді, ел бөрліксе, өкіметтен де тыныш кетеді – деді.

... былғары мен әтір мұңкіген қодас жалды теке көз Шерубайдың мәңгі есінде қалып еді» (Ысқақ, 2010:285).

Тура мағынасында Есімханның қолын әтірмен шайып отыруы, әтір сасуының себебі оның тазалығын, сал-серілігін емес, оның ешбір пендені өзіне тең көрмей, барлығын кемсіткіштігін, кесірлігін, тәкаппарлығын, жұрттан асқан менмендік психологиясын көрсетеді. Жазушы кейіпкер шашын қодастың жалына теңеуі, көзін теке көз деген эпитетпен айқындауы мінезіндегі тікбақайлықты, асынған зор қайратты байқатады.

Өнер философиясын зерттеуге арналған «Портрет өнері» атты жинақта А.Г. Цирес «Язык портретного изображения» деген мақаласында: «...Сопоставление может быть, наконец, композиционным объединением отдельных элементов в некоторое новое синтетическое целое: усмотрение общих линии контура отдельных частей тела или тела и окружающих предметов; красочной гармонии тела и одежды и т.д. Каждый вид сопоставлений, создавая новые комбинации элементов, создает тем самым и новые комбинации знаков, смысл которых не исчерпывается смыслом отдельных элементов, входящих в ту или иную комбинацию. Значения отдельных элементов входят при сопоставлении в своеобразные соотношения, диктуют новый смысл» – дейді. (Цирес, 1927:120)

Яғни мұнда суреткер портреттік телімге парфюмерлік детальді қосу арқылы, иістер кеңістігіне оқырманды енгізе отырып, жаңа мән үстейді. Ауыспалы мағынада мәтін астарынан әтірдің – бүркеншік, қалқа, маска іспетті екендігін көреміз. Яғни сөзінің сасығын, ісінің пасығын, ішкі ойының арамдығын жасыру үшін қолданылатын құрал. Шіріген ісінің сасық иісін шығармай, бүркемелеу үшін әтірді пайдаланады де-

ген метафоралық ой қылтияды. Романда ол туралы «дүниені шіріткен есімхандар» деп халық назарындағы перцептивті образын сомдалады.

Есімханның өзі әтір арқылы өз ісіне өзге бір мағына үстегісі келетіндей. Бірақ ол фикция. Тіпті мәтінде Есімхан есімі жалқы атаудан жалпы атауға ауысады. «Жеті ағайынды жұтты қолдан жасаған Есімхандар», «қарсы сөзге келген ел беделділерін Есімхандар сотсыз, заңсыз атып тастап...», «Есімхандар құбыжық қылған совет өкіметіне сенбей ел кордон аса бастады», «жылаған баланың жасын тиятын Есімхандар», ұлы кәмпәнді жүргізген «қайраткер» деген характерологиялық штрихтар арқылы жазушы шаш ал десе, бас алатын шолақ белсенді Есімхандардың типтік бейнесін өрнектейді.

Қ.Ысқақтың кей портреттерінде шығыстық метафоризм де бар. Мысалы жазушы, жерде ирелендеп, созылып жатқан жанды «жауыннан соң асфальтта өліп қалған шылаушынның үзігіне» (Ысқақ, 2010: 34), шошынған адамды «жылан көрген бақаға» (Ысқақ, 2010: 35), топастау, түсінігі төмен адамды «астындағы көңнен басқаны түртіп көрмеген адамның көртышқанына» (Ысқақ, 2003:89), пәтершінің күнін «сүтке тиген күшікке» (Ысқақ, 2003:216), жалған патриоттарды «інге тығылған суырға» (Ысқақ, 2013: 62), кеудесіне нан пісіп, жақсылықты ұмытқан жанды «сиырға» (Ысқақ, 2013:75) балайды. Жазушы құбылтуларының кейбірі ерекше тосын, бірақ дәл. Кейбірінің ұлттық сипаты басым.

Белгілі ғалым Б.Майтанов өзінің «Портрет поэтикасы» атты зерттеуінде «Әдеби туындының тұтастық жүйесін қалыптастыруға елеулі үлес қосып, біртіндеп тұрақты эстетикалық құндылық өлшеміне айналған ежелгі көркемдік құрылымның бірі – портрет. Суреткердің даралық стилі көрінетін маңызды буын ретінде портрет уақыт заңдылықтарына сәйкес ортақ бір бағыт, әдістің ішінде жалпыға тән сипаттар жинақтайды» – дейді (Майтанов, 2006:4). Яғни портреттік суреттеуде жазушының дара стилі де танылады, тіпті кей жазушылар оны әрдайым жетілдіре дамыту арқылы жазу мәнерінің қағидасына айналдырады.

Қорытынды. Жоғарыдағы мысалдарды талдай келе, Қ.Ысқақ шығармашылығындағы портрет жазушының образдары секілді қайталанбайтын әрі алуан түрлігімен ерекшеленеді. Мұнда трафареттік персонаж кездеспейді. Жорамал портрет жоқтың қасы екенін көреміз. Жазушы портреттерінде кейіпкердің сырт келбетін толық келтіру де, көзге бірден ілігетін бірер белгісін атап өту де, портретті түрлі жағдайда қайталап, әрбір қырынан толықтырып отыру да, бет жүзіндегі, денесіндегі ерекшеліктерді екінші адамның көзімен бағалату да, сол бағалау арқылы лақап ат қою да кездесетінін көрдік. Қаламгердің портрет жасаудағы ерекшелігі ретінде символдық мән үстеу, заттық, семиотикалық таңбалық мағына жүктеу тән екенін айқындадық. Ал мұның барлығы да мәтінде негізгі идеяны ашуға бағытталған көркемдік қызметін көрсетеді.

Солтанаева Е.М.

КазНУ имени Эл-Фараби

Алматы, Қазақстан

E-mail: gulkataim@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8273-3571

Поэтика портрета в творчестве Калихана Искака

Аннотация. В статье рассматриваются виды и функции литературного портрета на примере творчества Калихана Искака. Выделяются такие черты, как восточный метафоризм, характерный для портретной характеристики писателя, индивидуальные детали, позволяющие зрительно представить читателю портретную особенность образов. В большинстве портретов К. Искака обнаруживается тесная связь внешнего облика и внутреннего характера. В некоторых произведениях писателя индивидуальность в портретном изображении героя становится его постоянной характеристикой, иногда некоторые портретные черты в изображении образов перерастают в синекдохические названия.

В романе «Аксу-жер жаннаты» люди, встретившиеся с главным героем, с иронией спрашивают о здравии его отца «Все ещё воняет одеколоном?». Это высказывание порождает сомнительные мысли в голове сына. Повторяющиеся мотивы, вызывают читательскую интригу, побуждают главного героя к проведению собственных расследований.

С помощью казалась бы незначительной детали используемой при создании ольфакторной образности в портретной зарисовке автор создает некий символ. Запах одеколона завораживает читателя, интригует, автор акцентирует внимание читателя на слове одеколон. Таким образом раскрывается подтекст данного символа в авторской рецепции. Получается что, одеколон – это знак, символ. То есть, в обыденном смысле «одеколон» должен благоухать, но напротив, в романе это слово приобретает абсолютно противоположное значение. Это связано с самой сложной драматической и ужасной ситуацией в истории казахского народа и оказывается, что участники и виновники этой кровавой расправы с помощью одеколона хотели перебить запах крови на своих руках. Одеколон выступает в качестве некой маски, т. е. этот символ намеренно используется писателем как средство, используемое для сокрытия зловонности слова, неправого дела, внутренней нечистоты мыслей персонажа. Таким образом, определяется метафорический смысл подтекста. Есимхан использует одеколон для маскировки, для мимикрии, для сокрытия мерзостного запаха своих ужасных деяний.

В заключительной части статьи приведены следующие выводы: в портретном изображении узнаваем и индивидуальный стиль писателя, что делает его одним из принципов стиля авторского повествования, происходит его постоянная эволюция; в творчестве К. Искака мы не наблюдаем определенного портрета; писательские портреты отличаются разнообразием используемых приемов: как полное описание внешности героя, так и акцент на сразу бросающийся в глаза признак; обращение к портретной характеристике в разных ситуациях, дополнение с различных ракурсов; оценка особенностей лица и тела глазами других персонажей. Характерной особенностью творчества писателя в создании портретной характеристики является внесение в него символического значения, предметного и семиотического символического значения.

Ключевые слова: портрет, перцептивный образ, характер, символическое значение, метафорическая мысль.

Soltanaeva E.M.

Al-Farabi KazNU

Almaty, Kazakhstan

E-mail: gulkataim@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8273-3571

The poetics of the portrait in the work of Kalikhan Iskak

Annotation. The article discusses the types and functions of a literary portrait on the example of the work of Kalikhan Iskak. There are such features as oriental metaphorism, characteristic of the portrait characteristics of the writer, individual details that allow the reader to visually present the portrait feature of the images.

In most of K. Iskak's portraits, there is a close connection between the external appearance and the internal character. In some of the writer's works, the individuality in the portrait image of the hero becomes his constant characteristic, sometimes some portrait features in the representation of images grow into synecdochic names.

In the novel "Aksu-zher zhannaty", people who met the main character ironically ask about the health of his father "Does he still stink of cologne?" This statement gives rise to dubious thoughts in the head of the son. Recurring motives, cause reader intrigue, encourage the main character to conduct his own investigations.

With the help of a seemingly insignificant detail used in the creation of olfactory imagery in a portrait sketch, the author creates a certain symbol. The smell of cologne fascinates the reader, intrigues, the author focuses the reader's attention on the word cologne. Thus, the subtext of this symbol in the author's reception is revealed. It turns out that cologne is a sign, a symbol. That is, in the ordinary sense, "cologne" should be fragrant, but on the contrary, in the novel this word acquires an absolutely opposite meaning. This is due to the most difficult dramatic and terrible situation in the history of the Kazakh people and it turns out that the participants and perpetrators of this bloody massacre with the help of cologne wanted to kill the smell of blood on their hands. Cologne acts as a kind of mask, i.e. this symbol is intentionally used by the writer as a means used to conceal the stench of the word, the wrong deed, the inner uncleanness of the character. Thus, the metaphorical meaning of the subtext is determined. Yesimkhan uses cologne for disguise, for mimicry, to hide the vile smell of his terrible deeds.

In the final part of the article, the following conclusions are given: in the portrait image, the individual style of the writer is also recognizable, which makes it one of the principles of the style of the author's narrative, its constant evolution takes place; in the work of K. Iskak, we do not observe a certain portrait; writers' portraits differ in the variety of techniques used: both a complete description of the hero's appearance and an emphasis on an immediately striking feature; an appeal to portrait characteristics in different situations, an addition from different angles; an assessment of the features of the face and body through the eyes of other characters. A characteristic feature of the writer's work in creating a portrait characteristic is the introduction of symbolic meaning, subject and semiotic symbolic meaning into it.

Keywords: portrait, perceptual image, character, symbolic meaning, metaphorical thought.

Информация об авторе:

Солтанаева Еркингуль Молотовна – старший преподаватель кафедры казахской литературы и теории литературы, кандидат филологических наук, ORCID: 0000-0001-8273-3571

Әдебиет:

[1] Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 б. ISBN 5-7090-0089-2

[2] Майтанов Б. Портрет поэтикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 127 б.

[3] Сабырбаева Р.Қ. Қалихан Ысқақтың прозасы: Ф.ғ.к. алу үшін дайындалған кандидаттық диссерт. автореф. – Алматы, 2007. – 27 б. Тәттімбетова С.Ж. Қ.Ысқақов шығармаларындағы кейіпкер бейнесінің лингвостилистикалық сипаты: Ф.ғ.к. алу үшін дайындалған дисс. Автореф. – Алматы, 2009. – 24 б.

[4] Балтабаева Г. Қалихан Ысқақ // Қазақ әдебиеті тарихы. Алматы, ҚазАқпарат, 2005. – 528 б. ISBN 9965-654-25-5

[5] Ысқақов Қ. Еліктеу ме, мұқтаждық па? // Жұлдыз № 5, 1963. – 122 – 135 бб.

[6] Цирес А.Г. Язык портретного изображения. // Искусство портрета. Москва: Академия Художественных наук, 1927. – 215 с. ISBN 978-5-518-05721-0

[7] Ысқақ Қ. Ақсу – Жер жанны. Алматы: Өнер, 2010. – 480 б. ISBN 978-601-209-1 28-1

[8] Ысқақ Қ. Қоңыр күз еді. Өңгіме, повесть, роман. – Алматы: Ата-мұра, 2003. – 256 б. ISBN 9965-05-659-5

[9] Ысқақ Қ. Келмес күндер елесі: (роман-эссе). Алматы: Ана тілі, 2013. – 451 б. ISBN 978-601-251-094-2

Литература:

- Балтабаева Г. Калихан Ыскак // История казахской литературы. Алматы, «ҚазАқпарат», 2005. – 528 с. ISBN 9965–654–25–5
- Кабдолов З. Искусство слова. – Алматы: Казахский университет, 1992. – 352 с. ISBN 5–7090–0089–2
- Майтанов Б. Поэтика портрета. – Алматы: Казахский университет, 2006. – 127 с.
- Сабырбаева Р.К. Проза Калихана Ыскакова. Автореф. на соиск. канд.филол.наук. – Алматы, 2007. – 27 с. Тәттімбетова С.Ж. Лингвостилистическая характеристика персонажа произведения К.Ыскакова. Автореф. на соиск. канд.филол.наук. – Алматы, 2009. – 24 б.
- Ыскаков К. Подражание или безисходность? // Жұлдыз № 5, 1963. – С.122 – 135 .
- Цирс А.Г. Язык портретного изображения. // Искусство портрета. Москва: Академия Художественных наук, 1927. – 215 с. ISBN 978–5–518–05721–0
- Ыскак К. Беловодье. Алматы: Өнер, 2010. – 480 с. ISBN 978–601–209–1 28–1
- Ыскак К. Поздняя осень. Рассказы, повесть, роман. – Алматы: Ата-мұра, 2003. – 256 б. ISBN 9965–05–659–5
- Ыскак К. Тень забытых дней: (роман–эссе). Алматы: Ана тілі, 2013. – 451 б. ISBN 978–601–251–094–2

References:

- Baltabaeva G. (2005) Kalihan Yskak // [History of Kazakh literature]. Almaty, Kazakh information, 2005. – 528 s. (In Kaz)
- Cires A.G. (1927) Yazyk portretnogo izobrazheniya // Iskusstvo portreta / [The language of the portrait image // The Art of portraiture]. Moskva: Academy of Art Sciences, 1927. – 215 s. (In Russian)
- Iskakov's work]. Abstract of the dissertation of the Candidate of Philology sciences. – Almaty, 2009. – 24 b. (In Kaz)
- Kabdolov Z. (1992) Iskusstvo slova. [The art of the word]. – Almaty: Kazah University, 1992. – 352 s. (In Kaz)
- Majtanov B. (2006) Poetika portreta. [Portrait Poetics]. – Almaty: Kazah University, 2006. – 127 s. (In Kaz)
- Sabyrbaeva R.K. (2007) Proza Kalixana Yskakova. [The prose of Kalikhan Iskakov]. Abstract of the dissertation of the Candidate of Philology sciences. – Almaty, 2007. – 27 s. Тәттімбетова С.Ж. (2009) [Linguistic and stylistic characteristics of the character of
- Ыскаков К. (1963) Podrazhanie ili beziskhodnost'?. [Imitation or hopelessness'?] // ZHuldyz № 5, 1963. – S.122 – 135 . (In Kaz)
- Ыскак К. (2010) Belovod'e. [White water]. Almaty: Art, 2010. – 480 s. (In Kaz)
- Ыскак К. (2003) Pozdnaya osen. [Late autumn]. – Almaty: The legacy of the fathers, 2003. – 256 b. (In Kaz)
- Ыскак К. (2013) Ten' zabytyh dnei: (roman–esse). [Yskak 2013: Shadow of the 'forgotten Days (novel–essay)]. Almaty: Native language, 2013. – 451 б. (In Kaz)